

Проф. Ф. ПЕТРУНЬ

НОВЕ ПРО ТАТАРСЬКУ СТАРОВИНУ БОЗЬКО-ДНІСТРЯНСЬКОГО СТЕПУ

Сходознавчі студії на Україні вповні мотивовано уділяють чимало уваги татарській добі життя України, становлять на чергу питання матеріальної культури колишніх тюркських мешканців українських степів. Поміж районів, що відомі рештками матеріальної культури степовиків, поважне місце бере степ правобережний, зокрема Побозька та Наддністрянська його частина. Коли саме Наддніпрів'я до певної міри обслідувано заходами археолога - краєзнавця, фундатора Херсонського Археологічного Музею, В. Гошкевича¹⁾, то край поміж Богом та Дністром ще багато обіцяє дослідникам. Тому що понтійські степи від Дністра до Дніпра входили в сферу впливу Литовської (і Польської також) держави, були об'єктом її експансії, в археографічних джерелах відповідного походження також заховалися згадки про цей район. Вони допомагають нам накреслити основні моменти в житті „дикого поля“, під якою характерною назвою відомий був степ польським добитчикам та їх апологам, представникам тодішньої публіцистики. Ці згадки дають змогу намітити низку пунктів в просторах „поля очаківського“ та „поля білгородського“, як докладніш тоді зазначали українське Надмор'я, пунктів, що відігравали певну роль за татарської ранньої доби, де здавен відомі були пам'ятники матеріальної культури — можливі об'єкти археологічного дослідження. Силу даних містять також архівні документи доби російської окупації степу — російське командування та агенти імперського уряду поруч з іншими об'єктами відзначали в своїх репортажах, звітах та описах знов здобутих земель рештки матеріальної культури, руїни осель, будівлі, фортеці та паланки, дорожні споруди, стан водопостачання тощо. Це все повинно було допомогти центральному урядові при

складанні плану впорядкування та колонізації інкорпорованих територій. Досвід татар та турків був досить цінним для їх наступників: звичайно, за російської доби використовувалися в господарчому відношенні у першу чергу ті місцевості, що їх вже степовики намітили як найкращі для осадження. Нам, підчас відрядження влітку 1928 р. до Ленінграду та Москви, пощастило зібрати в військових архівах та в рукописних відділах бібліотек чималий матеріал про татарську старовину, який свідчить про значний інтерес для сходознавчої науки саме бозько-дністрянського району та аргументує поруч з археографічними свідоцтвами литовсько-польської доби за поставлення на чергу його експедиційного обслідування.

Татарська людність залишалася увесь час в припонтійських степах з доби монгольської інвазії вщерть до 90-их років XVIII ст. (коли татари евакуювали т. звану Очаківську землю; на захід від Дністра вони затрималися до 1810-их років). Ні литовська, ні молдавська агресії не ліквідували тут татарського етнічного нашарування. Кращі, ніж на сході, фізично-географічні умови сприяли концентрації степовиків саме в районі Дністрянсько-Дунайському, як це спостерігалось за часів Ногая²⁾. Покійний акад. Ф. І. Успенський в свій час вповні виявив значіння татар в балканських подіях XIII—XIV ст.³⁾. Наступ молдавської людности припадає на другу половину XIV ст., так саме як і наступ литовських загонів з їх мандрівничими князьками. В титулатурі молдавських воєвод з 90-их років XIV ст. є вже згадка про володіння просторами від „планини до моря“⁴⁾. Коли вже Ольгерд доходив до Синьої води та Білобережжя⁵⁾, то остаточно околиці південного Дніпра підбив Витовт — 1398 р.⁶⁾. Але татарська людність при тому залишилася; відомі були рештки її в румунському гінтерлянді за управою своїх султанів (soldani), при цьому спостерігалось засвоювання християнських імен⁷⁾ — аналогічне явище треба зазначити і щодо володарів колишнього подільського улуса⁸⁾. Татарські оселі за XV ст. були також в сучасній Басарабії на межі або навіть за межею лісостепу — від татарського „кишла нового“ пішла назва суч. Кишинєва⁹⁾. Молдавські володарі, що, здавалося би, міцно сиділи в Білгороді на Дністрі, терпіли тут наявність „татарського царевича“

ще до нової татарської хвилі часів Менглі-Герая¹⁰). Залюбки цитований в історичній літературі мандрівник (20-ті роки XV ст.) Ланоа докладно оповідає про татарську людність району поміж Дністром та Дніпром, що перебувала тут під зверхністю Витовта, але із своїми тубільними князьками¹¹). Навіть пізніш, за Хаджі-Герая, татарські люди на північ від Дніпра були в тому февдальному прикордонному утворенні, що на чолі його стояв князь Семен Олелькович¹²).

Від доби татарського супремата в степах залишалася низка пунктів, що і за нових володарів не втрачали свого значіння вщерть до військових конфліктів татар та литовців останньої чверти XV ст. Значіння економічного центру всього краю, безумовно, було за оселями в гирлах Дністра. Номенклатура цих осель дуже складна. Поруч з Білим городом, що веде свою традицію з візантійської доби¹³) та відомий під такою ж назвою від часів „Куманії“¹⁴) і безпосереднього панування тут татар¹⁵), не кажучи вже про кінець XIV і усе XV ст.¹⁶), тут здавна існував і *Чорний город*, антитеза першого; містився він на лівому березі Дністра, тобто на суч. українській території. В історичній літературі має місце дискусія з приводу локалізації т. зв. Маврокастро́на, тобто. Чорного города, що згадується в загадковому візантійському пам'ятнику X ст. — „Записці Готського топарха“ та що його роблять спроби пристосувати до околиць Дністра. Незалежно від постановки цієї проблеми, значно те, чого старанно уникає автор одної з останніх розвідок про Маврокастрон, Бертьє-Делягард¹⁷): на *Подністрів'ї* *Maugocastrum* фігурує з 1291 р.¹⁸). Найдавніші портолани, морські італійські мапи, показують в гирлах Дністра назву *Maugocastro* (Vesconte — 1311 р., 1317 р., 1327 р.). Поруч з скороченнями цієї назви — лігатурами такого типу: *maucastro* (Dulger — 1339 р., Soleri — 1375 р. або навіть першої половини XV ст.) або *m : ocastro* (Анон. — XIV ст.), — і пізніш вона наводилася повністю (Каталанський атлас — 1375 р., Giroladis — XV ст., Sanudo¹⁹); це переходить і на друковані мапи — кард. Кузана кінця XV ст.²⁰) або Waltzemüller'a 1516 р.²¹), при цьому тут подано латинський переклад — *Nigra Castra*. Треба констатувати разуючий з першого погляду факт, що назва ця в своїх скороченнях в уяві італійців, а через них і усієї Західньої Європи, підмінила візантійську назву для

Білгорода — Аспрокастрон. Маврокастрон — Чорний город, що, як ми далі побачимо, відповідав окремії оселі (або факторії) на лівому березі, *репрезентував* собою правобережний Білий город. Ще з 30-их років XIV ст. в добрій славі було збіжжя з „Maocastro“²²⁾; Mahocastro фігурує в джерелі 1351 р.;²³⁾ і рукописна портоланська мапографічна традиція XV та XVI ст.²⁴⁾ і друкована мапа XVI ст.²⁵⁾ і сила археографічного матеріалу²⁶⁾ свідчить про те, що Білгород був відомий під назвою Moncastro або Mocastro (в окремих випадках: m. castro).

Проте, поруч з цим дійсний відгомін Маврокастроу — Чорний город — не перестав лунати за тих часів. Відомий список Воскресенського Літопису, що складався на підставі давньої традиції²⁷⁾, знає град Чернь в цьому південно-західньому районі. Ханські ярлики, як я вже відзначав на сторінках „Східнього Світу“, також показують його в реєстрі опірних пунктів степової частини, можливо, з кінця XIV ст. Поминаючи дані Ланоа (1421 р.²⁸⁾, згадки Списка Швитригайла та умов з ним (30-ті роки XV ст.²⁹⁾, надання цього пункту Бучацькому (1442 р.³⁰⁾, додамо, що під назвою Кара-Керман, по обидва боки якого кочували татари (поруч з так званим Шостиріччям, тобто простором від Емби до Дніпра³¹⁾), треба розуміти Чорний город на Дністрі — кочовиська сягали цього району. Менглі-Герай одержав від турецького султана, в руках якого опинився Білгород з 1484 р.³²⁾, надання на Дністрі³³⁾. Татарська людність Білгородської округи, т. зв. білгородські козаки, набувають голосної слави своїми наїздами в першій половині XVI ст.³⁴⁾. Литовські та польські февдали, що залишили цей район найпізніш з 80-их років XV ст., все ж таки міцно трималися за свої претенсії — в 1564 р. Язловецькі подали заставні документи на Чорний город, так саме, як і на сусідній Качибіїв³⁵⁾. Боплан, чулий бард польського імперіялізму, зазначив на своїй мапі Чорний город³⁶⁾. А що тюркська традиція дотримувалася цієї назви, ще видно з того, що хорографічна номенклатура відбиває її: північно-західня частина Дністрянського лиману заховала назву Кара-Гель (Чорне озеро³⁷⁾, балка на північ від села Градениці на мапі кінця XVIII ст. значиться, як Кара-дере, тобто Чорна долина³⁸⁾; велика балка, що розтрубом своїм впирається в Біле озеро

на Дністрі (біля Дністряньського лиману), відома під назвою Курудорової (в інших версіях — Кало — дере³⁹). Коли були спроби локалізувати Чорний город — Чернь — на ґрунтах суч. Градениці на Дністрі⁴⁰), то нашу увагу притягує оселя далі на південь на давнішньому перевозі через Дністер — Маяки. Маяк, по ярликах відомий з кінця XIV ст., поданий в найкращих текстах, до того, окремо від Качибієва⁴¹), з яким робили спроби його сполучати⁴²), здавна відомий рештками матеріальної культури. Броніовський оповідає (70-ті роки XVI ст.), що тут „in ripa lapidei parietes ruinosi et quasi quaedam ruinae apparent“⁴³); його домисли про тотожність цих руїн з баштою Неоптолема Страбона необов'язкові, але чутка про якісь споруди в цьому районі дійшла і до відомого автора „Опису Нової та Старої Польщі“ Сарніцького⁴⁴). Ми залишаємо звістки про стовпи та фанари на правому березі Дністра (біля самого гирла, біля с. Паланки проти Маяка⁴⁵), не користуємося і з численних спроб зазначати башту Неоптолема на компілятивних мапах XVI—XVIII ст. З'ясувати характер споруд в районі Маяка, що був, до речі, маяком не для морської плавби, а маяком для перевозу⁴⁶), допомагають нам, як ми раніш про це згадували, руські матеріали XVIII ст. Вже на мапі Чорного моря Пустошкина 1775 р. є напис в гирлі Дністра: „перевозъ черезъ Днѣстръ и бывшая старая мечеть“⁴⁷). Як татарське урочище, Маяк на лівому березі фігурує в декількох рукописних мапах того часу⁴⁸), так саме, як згадується він і в джерелах татарського походження⁴⁹), не кажучи про російські військові матеріали⁵⁰). Один аркуш із збірки Ленінградської Публічної Бібліотеки 90-их років XVIII ст. згадує „каменные древніе ворота или уроч. [ище]: Маякъ — Хуторъ“⁵¹). Але найцікавіші дані щодо Маяка подає „Опис Очаківського степу“, що його в 1791 р. утворив де-Волян (з фонду Воєнно-Ученого Архіву в Москві): „А 10 verstes de Cosa Velikaya, — оповідає цей опис, — voit on les ruines d'une ancienne place turque ou tartare. Le pan d'un mur de 12 piéds d'épaisseur dans lequel se trouve une porte assez grande avec un arc gothique frappe la vue de loin, ce qui a vraisemblablement donné lieu de nommer cet endroit le Mayak (fanal)... Après des recherches sur le local trouve-t-on que ce pan de mur est d'une metchet (mosquée) ruinée par le temps et les

mauvais matériaux y employés, le socle qu'on trouve encore en entier avec celui de son minaret, et des pierres sepulcrales avec des inscriptions turques prouvent la vérité de cette assertion. Ces pierres sepulcrales sont en très grande quantité et à cent toises de là se trouvent des restes de socle, des maisons de même, qu'au pied du rideau où le Dnestre passe tout près... ces ruines sont des restes de la ville tartare Tartare Hasan. Les tartares avaient ici un port sur le Dnestre qui favorisoit leur communication avec la Bessarabie par le point de Palanque" ⁵²). Не торкаючись тут питання про важливість напрямку з Білгороду на Паланку — Маяк — Очаків ⁵³), зазначмо, що сприяюче географічне положення Маяку відразу при російській окупації відбилося на стані цього урочиська — воно одержало нових оселенців вже в 1791 р.; як свідчить автор „Хронологическо-исторического описания церквей епархii Херсонской и Таврической“ — „русские, часовенной секты, тутъ поселясь, построили себѣ часовню изъ камня... татарской мечети и изъ развалинъ другихъ мусульманскихъ строеній. Сія часовня и теперь въ Маякахъ существуетъ“, додає він ⁵⁴).

Оскільки Наддністрів'я було багате на пам'ятники татарської творчості, свідчать деякі літературні вказівки, що ще не одержали необхідного тлумачення. В відомій подорожній Зосими 1419 р., що мандрував з Києва до Білгороду, згадується в „полі татарському“, на „дорозі татарській“, що вивела путників на „великій дол“ — Дністрянську долину, на віддаленні 50 миль від Браслава та 3-х днів від Білгороду перевіз „под Митеревыми *кышинами*“ ⁵⁵). Ми знаємо, що головна татарська дорога з Поділля, відомий Кучманський шлях, давала відноги до району суч. Дубосар (т. зв. Шпаків шлях) та до Маяцького перевозу ⁵⁶). Під „кышинами“ треба розуміти „кешени“, татарські усипальні ⁵⁷). В. Д. Смирнов в розвідці своїй „Крымское ханство подъ верховенствомъ Отоманской Порты до начала XVIII в.“ подає уривок з турецького історика Печеві, що користувався з письменника Алти-Пармак-Ефенді (залишаємо в російському перекладі Смирнова): „Сему многоничтожному бѣдняку (т.-е. автору) въ 1027 (=1618) году случилось отпра-виться въ сторону Аккермана и Бендеръ. Какъ разъ на-супротивъ Бендеръ находилась развалина одного много-

сводного зданія, именно входная часть его. На ней были четкимъ почеркомъ написаны слова: Сія могила Шириня...; остальное уничтожилось... Еще и теперъ,— каже він,— на очаковськихъ равнинахъ видно и замѣтно нѣсколько кладбищъ. На нѣкоторыхъ кладбищенськихъ камяхъ написаны кураническіе стихи и слова исповѣданія; на иныхъ видны надписи въ родѣ такихъ: „Здесь покоится такой-то шейхъ-уль-исламъ, или шейхъ, или муфти, или везирь, или мирза“⁵⁸).

Хоч ми і маємо свідоцтво, що за часів Сагіб-Герая будувалися для ногоайців мечеті „въ мѣстахъ, сопредѣльныхъ съ Буджакомъ“, проте ціла серія згадок про татарські пам'ятники давнього походження належить вже до першої половини XVI ст. Турки, що за тієї доби утворили собі новий опірний пункт в кол. Тягині, теп. Бендеру, претендували на увесь район поміж Дністром та Богом, на північ— до Ягорлика та Саврани⁵⁹). Татар вони вважали лише за орендарів території, що, на їх думку, була лише гітерландом для Білгороду та Бендеру⁶⁰). Проте і перші і другі охоче користалися для підтримки своїх прав на цю територію наявністю тут мусульманських могил та усипалень. Так, в листі султана Сулеймана кор. Жигимонтові від XI/1542 р. із слів місцевих старожилів пишеться: „W tych granicach wiele musulmanskich grobów i meczetów i szpitalów znaki ieszcze się znalazły“⁶¹). В центрі Очаківського степу, на Тилигулі „musulmani oysa Daniał nazwanego w cenie grob nawiedzaia“, свідчить те ж джерело⁶²). Відгук цих мотивів з боку турецького знаходимо і в інструкціях польським делегатам того ж часу⁶³). Найяскравішої форми набула ця контрверсія в зв'язку з Бозько-Інгульським районом, але раніш ніж перейти до нього, зазначмо, що з Наддністрів'я йдуть деякі надгробки і навіть мармурові гроби, що зберігаються в Херсонському Археологічному Музеї⁶⁴). Для північної частини Наддністрянщини дещо подає той же „Опис Очаківського степу“: тут біля села Ілії в водозборі Ягорлика „sur le sommet des hauteurs, près d'un kourgan... se trouvent des ruines enterrées avec emprunte de quelque antiquité et sur ce kourgan même le socle quarré d'un bâtiment assez fort, ou d'une tour, le tour en pierre de taille et cimenté“⁶⁵); автор опису підкреслює, що ці рештки різко відрізнялися від решток татарських осель, звичайно порозкиданих по долинах

та балках. Справа у тому, що Над'ягорлицький прикордонний за турецької доби район знав і якісь фортифікаційні споруди, як, напр., Ягорлицька паланка: її збудовано в другій половині XVI ст. як форпост Бендерської фортеці — козаки зруйнували цей блокгавз в 1583 р.⁶⁶⁾

Далеко важливішим був замок Караул або Калаур далі на північ на Дністрі, саме на межі степового та лісостепового району, на важливій переправі⁶⁷⁾. Городище, що досі існує тут⁶⁸⁾, вимагає ретельного дослідження. Назва замка — тюркська; в деяких версіях ханських ярликів навіть подано для неї переклад — Сторожевий замок⁶⁹⁾. Чи не ці руїни згадує Пясецький: „*Rudera insignium civitatum arcium intra Mohiloviam*“⁷⁰⁾.

Поминаючи надмор'я, що становить об'єкт окремої моєї розвідки (Кочибієв — попередник Одеси, і Очаків, колишній Дашів), переходимо до *Надбожжя*, де рештки матеріальної культури степовиків не перекриті пізнішим турецьким будівництвом. Саме цей степовий куток був об'єктом найгостріших суперечок литвинів (а потім поляків) з кримцями. Пам'ятники дипломатичних зносин Литви з Кримом та Криму з Москвою докладно показують, як утворював собі Кримський хан своєрідні форпости на правому березі Дніпра, починаючи від славетної Таванської переправи і закінчуючи Очаковим⁷¹⁾. Фактично це було лише відновлення колишнього тут татарського панування. Недурно Сагай-Герай при пересправах з Литвою писав в 1547 р., що „врочища... по Богу по реце и по Синей воде: Яркгумаклы и Янь кги-лунгу“ завжди належали до Криму, „знаки того же предъ се моего Саинъ Цара Езюбекъ чаанъ бекъ цара кочовища были, якожъ они и до сихъ часовъ у тых *кешеняхъ* есть похованы и теперъ тые кешени стоятъ“, каже він⁷²⁾. Ця звістка для нас тим цікавіша, що тодішні литовсько-польські публіцисти звичайно рештки матеріальної культури цього краю охоче зв'язують з ім'ям Витовта і навіть Гедимина⁷³⁾. На славетній Таванській переправі, що про ню безліч згадок в джерелах, була напевне митниця, де, так саме як і на Волоськім порубежжі біля згаданого в Зосими перевозу, брали тамгу⁷⁴⁾. Але, щодо споруди мостів, які традиція приписує Витовтові, то це більш нагадує засоби шляхового будівництва Сходу. Броніовський свідчить про наявність

в околицях урочиська Витовтового мосту (таку саме назву знає пограничник Хмелецький в 1629 р.⁷⁵) на Бозі кам'яних руїн та тих же „кешеней“ (у нього — „cessenia“⁷⁶). На другому кінці великого шляху, що сполучував Поділля через Витовтів міст з Таванською переправою на Дністрі⁷⁷), також були рештки споруд вже мусульманської формації. В 1627 р. Хмелецький повідомляв польський уряд про намір Гасан-паші будувати замок над Дніпром „gdzie są dawne znaki słupów dwóch zelaznych w ziemie nad Dnieprem wkopanych, których niedaleko są nagrobki z napisy, gdzie się ich chowali, świadczą“⁷⁸).

Цікавіші, ніж звичайно цитовані тексти Михайла Литвина, згадки про Тавань в оповіданні Папроцького про експедицію Самійла Зборовського з Дніпра на Бог в 1583 р. „Tam zdąd idąc z Hasłonhorodka, miał, каже Папроцький, pocleg u Witultowej łaźnie, tam sie napatrzyê wielkich antiquitates jego“⁷⁹). Зв'язок долішнього Дніпра та Богу дуже добре показує докладна мапа 1775 р. з збірки Академії Наук СРСР — шлях вів з Овечого броду на Бозі на південь від Запорізького гарду (див. пізніш) на гирла річки Арбузиної (Сагайдак), на балку Шутову, звідти на б. Кодиму, далі на *мечеть на р. Солоній*, потім на *Аргамакли - Сарай*, вище за гирло Громоклеї через Інгул, балкою на верхів'я р. Доброї, на Вісунь, на Давидів брід, нарешті до р. Кам'янки, тобто підводив і до Таваню. Будівлі, що їх зазначено тут курсивом, в російських мапах відомі і раніш, з часів розмежування 1740 р. та зйомки Нової Сербії, як це показано по численних рукописних версіях того часу (звичайно, 2 мечеті на Солоній, 1 — на Громоклеї).

Щодо Аргамакли - Сарая, то „при семъ сараѣ, — пишеться в опису нових російських придбань за трактатом 1774 р., — видно, не мало жилаго строенія было, но всѣ разорены, только снизу мѣстами фундаментъ каменный видѣтъ“⁸⁰).

На Солоній, на балці Мечетній перші поселенці, за відомостями Ястребова, що збирав матеріяли для археологічної мапи Херсонщини, „застали развалины мечети и фундаменты домовъ, между которыми фундаментъ огромного зданія; нѣкоторыя изъ добываемыхъ плитъ были покрыты турецкими надписями и узорами; у одного жителя с. Соленого, — пише Ястребов, — досихъ поръ сохранился изъ этихъ развалинъ

карнизъ съ сердцевидными узорами“⁸¹⁾. Історик - краєзнавець Н. Д. Лагута занотував в цих районах орієнтальні епіграфічні пам'ятники⁸²⁾.

Поруч з таким Аргамакли - Сараєм, що був, очевидно, важливою посередньою стацією поміж Таванем та Богом, треба пригадати і аналогічного значіння (за часів статичних в українських степах) пункт на тому тракті, що потім справедливо набув назву Чорного — ми розуміємо урочище Торговицю на Синюсі, на підступах із степу до колишньої Звенигородщини, пізніш Гуманщини. Михайло Литвин в своїй риторичній манірі дорівнював тутешні руїни до самої Трої⁸³⁾. Розшифровання красномовного, але дуже загального опису Литвина дає нам згадка документа 1673 р. про намір Дорошенка передати Торговицю туркам, „въдая, что мечетей босурманскихъ въ Торговицѣ каменные стовпы есть“⁸⁴⁾. Надгробки мусульманські з написами відомі були тут і в ХІХ ст.⁸⁵⁾.

Що до *Побожжя безпосередньо*, то тут чимало нових даних про старовину татарської доби знаходимо в військових архівах, починаючи з Мініховської доби. Рух Мініха на Очаків йшов на відомий „Песчаный брод“ на Бозі⁸⁶⁾ і далі на південь берегом Богу. Один з перших етапів в цьому напрямку був в гирлі балки Мечетної, яка показана вже на друкованих мапах тієї кампанії (1738 р.). Саме тут треба локалізувати рештки татарських споруд (усипалень), що відомі були Броніовському під назвою „Cetricessenia“, та які зазначив, як оселю, Боплан — в останнього Chriczkessemi, що і фігурує в усіх численних мапах Бопланової традиції⁸⁷⁾.

Знає їх і відомий пограничник з Бару — Претвич, герой ХVІ ст. (форма: Czereszkyeschenu⁸⁸⁾). Ці „кешені“ у дальшому вже згадуються, як „мечети“. Будівлі ці видно і на мапах Мініховської доби (напр., № 3480 фонду Академії Наук; фонд Воєнно - Учений в Москві VII — 875, 1469, 1495; II — 169, 173, 135) і на зйомках 40 - их років ХVІІІ ст. (№ 3503 Академії Наук, № 23046 т. зв. Воєнно - Інженерного Фонду в Ленінграді). Реєстр осель, що переходили до Туреччини за трактатом 1779 р., зазначає, що при деревні Ак - Мечет „пнынѣ видны знаки Акъ - Мечеть, т. - е. москѣи“⁸⁹⁾. В не раз вже цитованому опису Очаківського степу де - Волянта подано докладну характеристику місця цього пункту: „Dans le ravin Metchetzkaja Tchertala sont des sources d'une très

bonne eau, qui fournissaient ci-devant la ville ruinée Achmetchet, qui se trouvait dans la gorge de cette vallée... A la pointe droite de la gorge se trouva ci-devant l'endroit ou ville tartare Achmetchet... La dite petite vallée présente des situations agréables... Derrière l'emplacement où se trouva ci-devant Achmetchet se trouvent 5 ou 6 sources abondantes d'une eau excellente, entre une situation sauvage remplie de pierres, couverte des broussailles etc... Ces tas de pierres, couvertes de broussailles ont l'apparence des ruines de quelque antiquité⁹⁰⁾; автор опису навіть висловлює гадку, що це — руїни Ольбії (!). Саме в районі Ак-Мечету були чудові пасовиська⁹¹⁾ — до того, комунікація з лівим берегом Богу підтримувалася численними бродами цього пльосу⁹²⁾, що давали вихід на вже згаданий Королівський шлях. Ястребов із слів краєзнавця Падалки записав, що „здѣсь и теперь есть слѣды построекъ... мѣстные жители пользуются добываніємъ изъ земли камнемъ“⁹³⁾. А тутешні „кешені“ — cessenia, як свідчив Бронівський, були „exaride caelo atque polito, ac sumptuoso opere in Mahometi cultum facta“⁹⁴⁾!

Майже остіль часто на російських мапах XVIII ст. подано і руїни Баликлейського замку, що містився на розі поміж р. Чичаклеєю та Богом. Мініховське військо знайшло тут „старый разрушенный замокъ“⁹⁵⁾, що і відбито було на мапах того часу (як, напр.. Воєнно-Ученого Фонду II — 137 або II — 135, арк. 5-ий та 11-ий, — скрізь під назвою Чипчаклей, Цыцаклея — по річці). Цікаво, що на мапах пізнішої доби тут зазначався навіть „шведской замокъ“ (мапа 1775 р. з фонду Російського Географічного Товариства, або № 388 Ленінградської Публічної Бібліотеки), тоді як з козацьких свідчень можливо було дістати вповні правдиві відомості — в відомій „Історії о казакахъ запорожскихъ“ читаємо: „На оной рѣчкѣ (Бозі), разстояніємъ отъ Лиману 200 верстѣ, имѣлся великий городъ, именуемой Чичеклей, и во ономъ имѣлось мечетей весьма много⁹⁶⁾“. І в опису 1779 р. значиться „деревня на мѣстѣ Татинликъ, именуемая... крѣпость Zabezekil“^{96a)}. Він відігравав виключну роль для контролю Богу, що становив в системі козацьких комунікацій не абияке місце. Підчас голосного турецького походу 1614 р. увага турків була притягнута до справи відновлення Баликлейського замку. Військові реляції того часу повні згадок

про цей пункт („Bywał tam przedtym kiedyś zamek, są y te-
raś ruiny“, „na miejsce Gasiler Garents to jest żołnierskiey
przeprawie“⁹⁷). Так саме і в 1627 р. знов таки турки мріяли
відновити для боротьби з козаками цей замок⁹⁸). Баліклей,
так саме як і Андріївське урочище далі на південь по
течії Богу, становили помітні етапи тієї відноги Кучманського
шляху, що відхилялася до Очакова (від переправи на Бозі
в районі порогів⁹⁹). Андріївське врочище фігурує в Боплана,
як татарська оселя — для XVII ст. це малоїмовірне, але за доби
Мініха тут мешканці були¹⁰⁰); тоді саме збудовано було ре-
дута, шанці якого традиційно потім відзначаються в мапо-
графічних творах. Додамо, що саму назву врочище одер-
жало від якоїсь прикмети (природної) на кшталт андріїв-
ського хреста¹⁰¹).

Для дослідника татарської старовини на Побожжі, поруч
з згаданим Баликлеєм, відомим уперше з ханських ярликів,
і Ак - Мечетом, що йому, можливо, відповідає Ябу — городок
тих же ярликів, не менший інтерес повинен становити і
район степового Побожжя, найближчий до лінії лісів. В Люш-
неватій біля Витовтового броду на Першотравенщині знайдено
було недавно плиту з написом, на жаль, знищеним при тому
(відомості Одеської Краєвої Інспектури Охорони Пам'ятників
матеріальної культури). В селі Казавчині, ще далі на північ,
на так зв. скелі Ржевуського був арабський напис про яко-
гось татарського баскака від XIV ст. — звістка ця йде від Мар-
чинського, подільського діяча - краєзнавця першої половини
XIX ст. і лишається на його відповідальності¹⁰²); Є. Сіцін-
ському, що складав археологічну мапу Поділля, цього на-
пису не вдалося знайти¹⁰³). Проте близькість Витовтового мосту
(нині броду) та „Мечетних“^{103a}) (завжди показова назва) на
Першотравенщині, а також Торговиці на лісостеповій межі —
місцевостей, де наявність решток старовини документовано,
це все припускає можливість аналогічних решток татарської
доби на всьому цьому просторі. Ми не зупиняємося докладно
на слідах турецького будівництва або будівництва пізньої
татарської доби. „Опис Очаківського степу“ знає, напр.,
низку шляхових споруд (кам'яні мости на Тилигулі, Царе-
голі, Березані — на головному шляху з Бендеру до Оча-
кова¹⁰⁴), караван - сараї (в напрямку з Дубосар до Балти¹⁰⁵);
мапи того ж часу відзначають і „вами“, митниці в північно -

західній частині Очаківського степу на польському кордоні ¹⁰⁶). В монументальному атласі Rizzi - Zannoni 1772 р. Очаківський степ дуже багатий на паланки, блокгавзи (по східній його межі), але це все, очевидно, споруди досить нової формації ¹⁰⁷).

Літературний та археографічний матеріал, як той, що вже був в науковому вжитку, але не дістав ще необхідного освітлення та тлумачення або ще не увійшов в *звідну* характеристику цікавого для нас району, так і той, що зібрав я в лєнінградських та москєвських фондах, свідчить про наявність в південно-західній частині степової України низки об'єктів, що ще чекають на дослідника. Витовтів брід з його околицями ¹⁰⁸), Торговиця, Ак-Мечет, Баликлеї, Солоня та Громоклеї, Маяк на Дністрі, додаючи до цього ще над'ягорлицький район — всі ці місцевості вимагають обслідування, яке б виявило останні, може, в умовах довголітньої руйнації пам'ятників минулого, рештки проявів творчої діяльності татарської людности ¹⁰⁹). Загальна лінія скєрована щодо переоцінки ролі степової людности в культурному житті Східної Європи — обслідування не таких вже численних осередків татарської людности на Україні допоможе виявити культурне обличчя „татарщини“, допоможе, можливо, виявити деякі відміни, що характеризують найбільш висунутий на захід сектор Татарії. Організація тюркологічної секції в складі Харківської філії ВУНАС та секції історії тюркських народів в складі Одеської Сходознавчої організації повинна сприяти проведенню цієї справи, оскільки до того і проєкт цього обслідування зустрів повну підтримку першого з'їзду сходознавців на Україні.

УВАГИ

1) Див. Херсонскій Городской Музей Древностей, вип. 3 — Древнія городища по берегамъ Низового Днѣпра, Од., 1913; пор. те-ж видання, вип. 6, Лѣтопись Музея за 1914 р., ст. 2 та дальші.

2) Н. И. Веселовскій, Ханъ изъ темниковъ Золотой Орды Ногай и его время, Записки Россійской Академіи Наукъ, VIII серія по отдѣленію истор. наукъ и филологіи, томъ XIII, № 6 и посл. Петроград, 1922.

3) Ө. Успенскій, Образование второго Болгарского царства, Одесса, 1879.

4) N. Jorga, Geschichte des rumänischen Volkes, Gotha, 1905, 288; але ще в 1402 р. Білгород ще, за румунськими хроніками, був в „землі ногайській“ — Picot, Chronique de Moldavie, 32.

5) Див., взагалі, М. С. Грушевський, Історія України - Руси, IV, 79 — 82.

6) Тамо ж, 315.

7) Jorga, op. cit., 292.

8) М. С. Грушевський, 82.

9) А. А. Кочубинський, Графъ А. И. Остерманъ и раздѣлъ Турціи, Од. 1899, XXVI.

10) Молдавський привілей 1456 р., Akta grodzkie i Ziemskie, VII, Lw., 1878, 230.

11) Див. Грушевський, IV, 315.

12) Pułaski, Stosunki Polski z Tatarzczyzna od połowy XV wieku, T. I, Kr.— W, 1881, 203, 218, 233.

13) В. Г. Васильевський, Труды, т. 2, в. 1, СПб, 1909, Записка Готскаго топарха, 191.

14) В тюркському (команському) перекладі фіксовано цю назву в арабського географа Абульфеди — Журналь Мин. Нар. Прос., 1877, часть 192, ст. 210.

15) З тексту „Житія Іоанна Сучавського“ видно, що в XIV ст. місто це відоме було під назвою *λεον κοπολις* (в риторичній візантійській обробці) — Jorga, N. Studii istorice asupra Chilieî si Cetății - Albe, Buc, 1899, ст. 38; пор. Журналь Міністерства Народнаго Просвѣщенія, 1884, XI, П. А. Сырку, Новій взглядъ на жизнь и дѣятельность Григорія Цамблака, 146 — 152.

16) Див. звістку, що не притягала якось уваги істориків цього краю — Правосл. Палест. Сборн., 12 вип., СПб, 1887, подорожня Ігнатія Смоляннина 1389 р.: митрополит Кіпріян повертався в 1389 р. з Царгороду на „Бѣлгородъ“; або прибіл. 1370 р. запис архім. Агрефенья про напрямок з Случьська до Білгороду, Прав. Сб., т. 48, ст. 1.

17) Записки Одесскаго Общества Історіи и Древностей, т. XXXIII, Од. 1919, ст. 1 — 20. Къ вопросу о мѣстонахожденіи Маврокастра „Записки Готскаго топарха“ Стаття ця залишилася невідомою А. А. Васильеву, що в розвідці своїй про готів в Криму (Изв. Гос. Акад. Ист. Мат. Культ., V), знов детально зупинився на „Записці Готскаго топарха“ ст. 235 — 248, а також В. А. Пархоменкові — див. Изв. Тавр. Общ. Ист., Арх. и Этногр., т. II, 133 — 135, Новые толкования „Записки Готскаго топарха“.

18) Jorga, Studii istorice, 378 — посилка на Nuove serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'impero bizantino, Sanguinetti - Bertolotto.

19) Для доби портоланів ми використали збірку фотокопій, що її склав Л. С. Багров та що переходується в бібліотеці Головного Гідрографічного Управління під титулом (друкуванням); „Древнія карты Чернаго моря“, СПб, 1914, а також відоме видання: А. Е. Nordenskiöld. Periplus an essay on the history of charty and sailing - directions, St., 1897.

20) А. И. Кочубинський, Поѣздка на нижній Днѣстръ, Зап. Од. О. И. и Д., XIX, 5. У версіях тієї ж мапи, що їх наведено в атласі В. О. Кордта — 1507 р. лише Mocastro (1, 2, XIX), 1513 (I, 1, II), Moncastro на правому березі.

21) Він же, ІІс, 1, I — на правому березі є Moncastro.

22) Васильевскій, Труды, II, в. 1, 191 — посилка на Sauli, Della Colonia dei Genovesi in Galata, II, 243.

23) Jorga, Studii, 378.

24) Див. раніш згадані атласи Багрова та Норденшильда.

25) Кордт, *op. cit.*

26) Jorga, Studii в багатьох місцях.

27) Полное собрание русских лѣтописей, VII, 240: „На усть Днѣстра надъ моремъ Бѣлгородъ, Чернь, Аскый торгъ“.

28) 29, 30) Див. ч. 2 „Східнього Світу“, моя стаття під титулом „Ханські ярлики на українські землі“, в окремій відбитці.

31) Смирновъ, В. Д. Крымское ханство, СПб. 1887, 343, 345.

32) Jorga, Geschichte, I, 357.

33) Смирновъ, *op. cit.*, 346.

34) Сборникъ Русскаго Историческаго Общества, т. 95, ст. 128, 129, 293.

35) Архивъ Юго - Западной Россіи, часть VII, том II, К., 1894, ст. 363.

36) Кордт, серія I. вип. 2, IX.

37) Брунь, Ф. Черноморье, Од, 1879, ч. I. 175 або Шмидтъ, I, 206.

38) Мапа № 147 рукописного відділу Ленінградської Публічної Бібліотеки.

39) Див. 3-хверстку (військову топографічну мапу) — до того ж ще Скальковський, Опытъ, I, 148, або Матеріялы для оцѣнки земель Херсонской губерніи, I, Одесскій уѣздъ, Херс., 1883, 7, 12 — Калудерова балка.

40) Григоровичъ В. И. Собрание сочиненій, Од. 1916, 338.

41) Литовська Метрика, Книга посольска, VIII, 37 verso; пор. книга записів, VII, 74: „Хачибієвъ, и маякъ“ — в фондѣ Древлехранилища в Москві.

42) М. С. Грушевський, Історія, VI, 608.

43) Брунь, I, 175.

44) Брунь, I, 176.

45) Правосл. Палест. Сборникъ, вип. 24, ст. 2 — „Онаръ“ на правому березі над морем; Брунь, I, 176 — про башту в Паланці.

46) Зазначмо, що у запоріжців, напр., на відомому броді на Синюсі (нині існує село — Синюшин брід) був своєрідний маяк — „деревянный столбъ в три аршина высоты и два толщины“ (sic!) — Д. И. Эварницкій, Вольности запорожскихъ казаковъ, СПб, 1890, ст. 240.

47) Див. в атласі Багрова.

48) Фонд Военно - Инженерный в Ленинградѣ, мапа 1775 р., 17731 = — 23482 або 17732 = 13483; фонд Военно - Учений в Москві, II — 2023.

49) Дубровинъ, Присоединеніе Крыма къ Россіи, I, 769.

50) Сборникъ военно - историческихъ матеріаловъ, VII, 40, 47, 55.

51) № 847 із збірки рукописних мап.

52) № V — 75 — 18364 — 15106 під назвою „Rapport relativement à la situation géographique de la province Ozou ou Jedissan communément appelée le step d'Oczakovie“.

53) Див. мою розвідку „Старовинні шляхи Одещини“ в ч. 4 - му „Вісника Одеської Комісії Краєзнавства при УАН“.

54) Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей, II, отд. 1, 191.

55) Прав. Палестинскій Сборникъ, вып. 24, ст. 2.

56) „Старовинні шляхи Одещини“, посилки на мапи XVII — XVIII ст.

57) В. И. Григоровичъ. Собрание сочинений, 345; пор. Книга Большого Чертежа, изд. 1838 г., 236.

58) Op. cit., 158.

59) Жерела до історії України - Руси, VIII, Льв. 1908, ст. 15, 14.

60) Там таки, 5, 26.

61) Там таки, 16.

62) Ст. 15.

63) Dogiel, *Limites Regni Poloniae*. W, 1758.

64) Херсонський Городской Музей, вып. 6-ой, Лѣтопись Музея за 1914 г., 23.

65) Rapport relativement à la situation géographique et solographique de la province Ozou, 102.

66) R. Heidensteinii... *Rerum polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII*, Fr., 1672, 213 — про знищення; про збудовання — Jorga, *Studii*, 343, лист посла польського до Костянтинополю Тарановського Замойському від 8/IV 1579 р.: „Tezem doszicz szeroczce powiedzial okolo tego zamku, ktory na tę sztronę Niestru szędziak Tehinski zbudował na gruncziech Cro. I. M. y ządalem aby bel znieszion, według instructiey mnie podaney, etc“, або див. *Archiwum Jana Zamoyskiego*, T. I, W, 1904, 313; інструкція — там таки. 314 — „Puncta peculiaria ex legatione Taranowski: I. Castra et munitiones in campis desertis inter Boristhenem et Tyram Hipanimque fluvios jacentibus non erigantur nisi prius eorum dislimitatio commissariis utriusque ad id negotiom deputatis facta fuerit“.

67) Про нього див. „Ханські ярилки на українські землі“.

68) Грушевський, IV, 502.

69) Golębiowski, *Dzeje Polski za panowania Jagiellonów*, t. III, 1848, 230, 232; *Acta Tomiciana*, I, dod. 8, ст. 23. „Руслан“, 1909, № 70.

70) Скальковський, Опытъ, I, 21.

71) Pulaski, *Stosunki z Mendli-Girejem*, 201, 222— 3 (мова йде про Тягинський замок), 233, 234 (Очакow)) і т. д.; *Сборникъ Русскаго Историческаго Общества*, т. 41, ст. 261, 310, 313 (про Очаків), 112, 114, 149, 540, 542, 544 (Тавань).

72) Книга Польская Метрики В. К. Литовського, 41.

73) Михайло Литвин, „Etiam nunc in media Taurica... cernantur vestigia majorum M. K. appellantur enim illi quidam Gedyminei et Vitovdiani valli, colles, putei, pontes, viae, fossae, stativa, et moenia tormentes indigetum illorum quassata“.

74) Sarnicki, *Descriptio...*, sub voce: Balneum Vitoldi; Михайло Литвин, вид. 1615 р., ст. 33; пор. Пр. Палест. Сбourn., т. 24, ст. 2.

75) *Ukrainne Sprawy*, wyd. S. Przyfcki, Lw, 1842, 85.

76) Броновський, вид. 1595, ст. I.

77) „Степове Побужжя“, пор. Эварницкий, Вольности запорожских казаков, 231.

78) Жерела, VIII, 312.

79) Стороженко, Стефанъ Баторій и днѣпровскіе казаки, К. 1904, 287.

80) Фонд Картографічного Відділу, № 3462.

81) Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей, XVII, 114.

82) Збірник „Николаевщина“, Н., 1926, 200, 201 (села Іванівка, Матвіївка або Червоне).

83) Вид. 1615 р.; пор. ще Записки Исторично - Філологічного Відділу УАН, XI, М. Ткаченко, Гуманщина в XVI — XVII ст., 15.

84) Акты Южной и Западной России, XI, 101.

85) Записки Одесского О - ва Истории и Древностей, XVII, 111.

86) Сборникъ Военно - Историческихъ Матеріаловъ, XV, 36.

87) Про це все — „Степове Побожжя“.

88) Jorga, Studi, 353.

89) Дубровинъ, III, 279.

90) „Rapport“, 45, 188.

91) Там таки.

92) Див. „Степове Побожжя“; до того друкована мапа Богу 1804 р. Будишева.

93) Записки Одесского Общества, XVII, I, 127 — 128.

94) Вид. 1595 р., 1.

95) Сборникъ военно - историческихъ матеріаловъ, XV, 35.

96) Чтенія въ обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ при М. У., 1847, № 16, IV, 33.

96а) Дубровинъ, III, 279.

97) Жерела, VIII, 141, 132.

98) Жерела, VIII, 313.

99) Korzop, Dzeje wojen, I, 319—витяг з Сарніцького (Xięgi Hatmańskie).

100) Сборникъ Военно - Историческихъ Матеріаловъ, XV, 34 — 35.

101) Тамо ж, 35.

102) Див. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. I, 282; Историческій Вѣстникъ, 1890, т. XIII, № 12, 784; Атласъ Подольской губерніи, Ж. М. В. Д., 1843, ч. 2, 351; Marczyński, Statystyka gubernii Podolskiej, 236.

103) Труды XI Археологического Съѣзда въ Кіевѣ, т. I, М., 1901, Е. Сѣчинскій, Археологическая карта Подольской губерніи, 255.

103а) „Степове Побужжя“; Труды XI Арх. Съѣзда, т. I, 258.

104) Rapport, 132, 30.

105) Rapport, 105.

106) Див. мапи з фонду Лен. Публ. Б - ки, № 146 — Карта Очаковской области съ показаніемъ всей подробной ситуации.

107) Пор. Дубровинъ, III, 279 — на річці Бозі (Ак - Су) на південь від Ак - Мечета була Паланка Сулеймана - аги — саме перед Баликлеєм; на південь від нього була ще „новая крѣпость Азіось“ (тамо ж), чи не Андріївські шанці?

108) Як нас ласкаво повідомив проф. С. С. Дложевський, зав. Першотравенського Музею, П. В. Харламович розкопав на схід від Витовтового броду біля Першотравенського татарський похорон з гробницею, тесаною з крупно - раковистого вапняку. Звіт про розкопки друкуватиметься в ч. 4 „Вісника Од. Комісії Краєзнавства“.

109) Цікава в цьому відношенні спроба А. А. Спицина виділити з загальної маси „кочовницьких“ курганів кургани „татарські“, див. Изв. Тавр. Общ. Ист., Арх. и Этн., I (58), 149 — 153.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО СТАТТІ проф. Ф. ПЕТРУНЯ

Покійний фундатор та керівник Херсонського Археологічного Музею В. І. Гошкевич (4/III 1928 р.) передав мені для друку свої матеріяли до археологічної мапи району поміж Дністром та Богом, що до його складу входили кол. три західні повіти Херсонської губ. Матеріяли ці містять декілька додатків до викладу Ф. О. Петруня, що я їх подаю тут на прохання автора основної статті. Записи В. І. Гошкевича, зроблені часто за досвідом місцевих мешканців, ще більш обґрунтовують необхідність систематичного дослідження Надбозького та Наддністрянського районів під аспектом вивчення татарської матеріальної культури.

Цікаві вказівки В. І. Гошкевича, перш за все, щодо датованих татарських похоронів кінця XIII ст., тоб - то доби панування Ногая в південно - західній частині українського степу, біля с. Суклеї на Дністрі (монети Тула - Буги та Токтогу) та на землі м. Тирасполя (монети Токтогу) так саме, як і біля слободи Плоскої; поруч з Тирасполем в с. Парканах є могили і від пізнішої доби — хана Узбека. Взагалі Тираспільський район, що лежав поблизу здавен відомої Тягинської переправи (Бендерської пізніш), багатий на рештки матеріальної культури татарської людности. В Ангелинівці, на Кучургані, на схід від Тирасполя, здається, був чифлік бендерських пашів — тут заховалися були і мармурові надгробки, що їх перевезено до Херсонського Археологічного Музею.

Наводимо повністю абзац рукопису Гошкевича, присвячений Ак - Мечетці, колишній Chryczkiessemi Боплана, очевидно, одному з найважливіших об'єктів майбутніх досліджень: „В 3-х верстах от села по дороге в деревню Голенькую на балке Мечетной находятся фундаменты старой турецкой мечети. Судя по встречающимся в почве остаткам строений на-балке Мечетной было когда-то довольно обширное поселение. Старожилы передают, что деды их помнили еще развалины старой мечети, и говорят, что из стен этой мечети построена церковь в с. Ново-Григорьевке, Елисаветградского уезда. В 80-ых годах прошлого стол. проводились раскопки на месте мечети, при чем найден фундамент здания и часть пола. По очертаниям фундамента видно, что здание имело форму шестиугольника, каждая

сторона которого равняется 3-м сажням. Пол был из шлифованного известняка. Ход в мечеть был с юго-восточной стороны, попадались плиты с высеченными на них орнаментами и разными фигурами. Как видно, этими плитами были обложены колонны и арки здания“.

Нагадаємо, що за Броніовським цей мечет (кешень) було оздоблено — „lapide caelo atque polito“.

Дуже докладний опис подає Гошкевич і для Баликлеїського городища біля с. Покровського; „По нашим сведениям,— пише він,— в 7 верстах от села, на правом берегу Чичаклеи, на высокой обрывистой горе находится городок, площадью около 65 десят. В'езд с южной стороны. Городок окружен плавнями. На поверхности городка поперек всей ее площади насыпаны три земляных вала. Один длиною 62 саж., высотой 7 саж.; вдоль него тянется ров, шириною 6 саж., глубиною 3 саж. На расстоянии 100 саж. от этого вала — второй, длиною в 130 саж., высотой 10 саж.; ров при нем длиною 10 саж., глубиною в три саж. Посередине каждого вала — проходы шириною 2 саж. В конце городка над самым обрывом к реке Чичаклее сохранился каменный фундамент шириною в 1¹/₂ арш., длиною над обрывом в 200 саж. В городе когда-то была найдена плита из местного известняка с изображением луны и затертыми надписями. Там же нередко попадались наконечники стрел и монеты; к юго-востоку от Покровского на правом берегу реки Чичаклеи 5 больших пещер в скалах, одна от другой на 150 сажень, высота каждой 1 саж., ширина 3 саж., глубина 3 саж.“. З погляду історії решток татарської старовини за наших вже часів цікаво порівняти з записами Гошкевича опис того ж врочища Н. Д. Лагути, що зробив його в 1925 році („Николаевщина“, 1926, ст. 199): „На самій кручі понад річкою стояла висока татарська башта; фундамент ще видно й зараз — з валами і ровами навкруги. Під баштою були міні, підземні ходи з виходом до річки. Далі у річці була глибока криниця, тепер засипана. На 275 кроків на південний схід од башти йде високий вал, окіп, шанець, вал зі рвом. Між баштою і валом площина. Вал перший заввишки до 1 саж., завширшки до 4 саж., завдовжки от одного до другого боку, краю півострова, перекоп на 225 кроків. За першим валом і рвом на 250 кроків далі йде другий

менший вал без рва рівнобіжний першому завдовжки на 340 кроків. Через 105 кроків от другого починається 3-ій — ще менший вал без рва завдовжки 390 кроків... Всі три вали здіймаються над рівною поверхнею площі півострова. Всі три вали мають проїзд — де тепер йде шлях на село... Півострів був неприступний з трьох боків; потрапити сюди зараз можливо лише через проїзд шляхом". За оповіданнями місцевих старожильців, „з початку XIX віку тут ще були землянки без печей і на сході три викопаних канави - рови, а біля них високі вали. Одна з тих трьох канав була завширшки 1 саж., а дві інші були вузьчі. Біля широкої канави було насипано високого вала, а посеред канави - рову і вала були і є ворота. Від менших попередніх канав та валів залишилися зараз лише тільки невеличкий горб, бо тут же сіється хліб, а на високому валу нічого не сіється, тому він так добре заховався. З початку XIX ст. тут находили в городку понад 10-тисяженною кручею могили, будівлі, землянки, фундаменти, старі монети, в одній землянці — золотий вінок". Як це звичайно для нашої південної смуги тут копали і шукачі скарбів. Як старанно перелічує М. Д. Лагута, тут знаходили „різні глечики, посуд брутальний, фрагменти брутального посуду, чорної, сірої, червонуватої глини, залізну сокиру, глиняну білу квітчасту люльку, різні поховання, костяки, золу, попіл... монети мідні і срібні, деяке череп'я з зеленуватою поливою, кавалки, кусні чавунного казана... млинарський камінь, ручки от амфор, схожі нагеллінські, сірої, червонуватої глини", це все, крім тих монументальних споруд, про які раніш згадувалося.

В статті Ф. О. Петруня, так саме як і в його ранішій публікації „Степове Побожжя" наведено обширний археографічний та літературний матеріал, що висовує значіння Баликлейського городища, яко першорядного пункту в системі Надбозької лінії. Ми вважали б при проведенні експедиції, що її намітив 1-й річний з'їзд ВУНАС та що план її ми вчасно розробили за пропозицією Правління ВУНАС, обслідування Побожжя провести в такій послідовності: Миколаївський район (з виїздами на Солону та Громоклею), далі — на Баликлей, що як видно із збірника „Николаевщина", притягує значну увагу і робітників-краєзнавців Миколаєва. Як - Мечет далі на північ вповні мотивовано

повинен стати у центрі дослідження. Другий важливий район становить комплекс: Витовтів брід — Люшневата — Казавчин, який, можливо, заховав пам'ятники ранішої татарської доби. З обслідуванням межі лісостепу необхідно зв'язати і виїзд до Торговиці. Здійснення цього операційного плану, з поширенням його і на Наддністрів'я (Маяк перш за все) збагатить значно інвентар наших музеїв і дозволить виявити риси татарської культури, що панувала в українських степах протягом біля 6-ти століть.

Проф. С. Дложевський

Prof. F. PETRUN

NEUES UEBER TATARISCHE ALTERTUEMER IN DEN STEPPEN DES BUG — DNJESTER — BASSINS

Die tatarische Bevölkerung blieb in den Steppen nördlich vom Schwarzen Meere im Bug — Dnjester — Bassin bis zu Ende des XVIII. Jahrhunderts. Materielle Reste dieser Ansiedelungen können noch jetzt beobachtet und untersucht werden. Der Verfasser hat darüber viel neues und wertvolles Material in den Archiven von Moskau und Leningrad gefunden und benutzt es um eine Reihe wichtiger Punkte der tatarischen Ansiedelungen in der Ukraine festzustellen und näher zu beschreiben. Es wird dazu ein Plan beigelegt, welchen *Prof. S. Dloschewsky* für die projektierte Expedition der türkologischen Kommission der Ukrainischen Gesellschaft für Orientkunde entworfen hat um die Ordnung und die Wege der zu untersuchenden Punkte zu bestimmen.
